

**Աշոտ Հարությունյան,
Շուշի քաղաքի պատմության թանգարանի վարիչ**

ՇՈՒՇԻ ՔԱՂԱՔԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ*

Արդի պատմագիտության զարգացումը պատմական ուսումնասիրությունների տեսության և մեթոդաբանության մշտական կատարելագործման մի գործընթաց է, որը պահանջում է արդի գիտամեթոդաբանական խնդիրների ժամանակակից վերլուծություն, և ապագայի պատմական ուսումնասիրությունների տեսական և մեթոդաբանական հիմքերի նոր տեսակետների և հայացքների բացահայտում:

Անդրադառնալով պատմության ուսումնասիրության մեթոդաբանության ընթացիկ համառոտ խնդիրներին, նկատում ենք, որ պատմաբանների քննարկման առարկա են դառնում իրադարձությունների պատմափիլիսոփայական վերլուծության և հետազոտման մեթոդների, գիտահամեմատական ուսումնասիրությունների հարցերը:

Այս խնդիրներին անդրադառնալը խիստ անհրաժեշտություն է, թելադրված Արցախին՝ աշխարհում պատմագիտության զարգացման ներկա մակարդակից:

Շուշիի պատմագրության մեջ գերիշխողը ապագային, հաճախ աղբրեջանական պատմագիտության հայացքների հետ համընկնող տեսակետներն են բնակավայրի հիմնադրման հարցում: Նոր հայտնագործություններն ու տեսակետները դժվարությամբ են ճանապարհ հարթում կարծրատիպերից դեռևս չազատված պատմագիտության մեջ:

Շուշի քաղաքի պատմության մեջ ճակատագրական դեր խաղացած 1905-06թթ, 1918-1920 թթ. իրադարձություններին չեն տրվել հաղթող ազգի դիրքերից ելնող գնահատականներ: Հաճախ, քաղաքականապես չհասունացած պատմաբանների կողմից կարելի է նկատել 1920 թ. մարտի 23-ին հայերի ցեղասպանությունը «հայերի ապստամբության» սուլթանության կեղծարարությամբ չգիտակցված արդարացումները: Խորհրդային շրջանի, հատկապես ֆաշիզմի դեմ պայքարին շուշեցիների ակտիվ մասնակցությունը դեռևս լուսաբանման կարիք ունի: Հաջողված կարելի է համարել Շուշիի ազատագրման նկարագրությունը առանձին ուսումնասիրություններում, սակայն Հայոց պատմության դասագրքերում այն աննշան տեղ է զբաղեցնում:

Հայ պատմագիտությունը մշտական պայքարի ճակատ ունի աղբրեջանական պատմագրության կողմից անդադար ասպարեզ նետվող հակագիտական ուսումնասիրություններին հակազդելու տեսանկյունից:

Բանալի բառեր: Արցախ, Աղբրեջան, Փանահ, Վարանդա, Շուշի բերդ, Շահնազար Բ, Կարկառ, պատմության դարաբաղայնացում, բույնաթոմսյան դպրոց, Արցախյան մշակույթ:

**Ашот Арутюнян,
историк, руководитель музея истории Шуши**

ТЕНДЕНЦИИ ИСТОРИОГРАФИИ ГОРОДА ШУШИ

Развитие современной исторической науки представляет собой процесс непрерывного совершенствования теории и методологии исторического исследования, заключающегося в необходимости анализа современных научно-методологических проблем, определения новых подходов и взглядов на дальнейшие изменения теоретических и методологических основ исследования истории.

Изучение современных проблем методологии исследования истории показало, что историко-философский анализ, методы исследования событий, а также сравнительные исследования являются обширной темой для научных дискуссий.

* Հետազոտությունն իրականացվել է ԼՂՀ ԿԳՄՆ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ № SCS 16.10-007 գիտական թեմայի շրջանակներում:

Решение этих вопросов является необходимостью и продиктовано уровнем развития исторической науки в современном мире.

В историографии по вопросу основания г.Шуши бытуют антинациональные трактовки, часто совпадающие со взглядами азербайджанских историков, а новые открытия с трудом пробивают себе дорогу.

Остались без оценки события 1905-1906гг. и 1918-1920гг., сыгравшим роковую роль в судьбе города. Часто можно заметить, как политически незрелые историки трактуют геноцид армян 23 марта 1920 г. как результат «армянского восстания», соглашаясь с точкой зрения палача армян Шуши Султанова.

Нового осмысления требует и Советский период, и в особенности активное участие шушинцев в борьбе с фашизмом.

Успешными можно считать отдельные исследования об истории освобождения Шуши, но к сожалению, эта тема занимает незначительное место в учебниках по истории Армении.

Таким образом, армянская историография обязана вести неустанную борьбу с «троянскими» и антинаучными взглядами азербайджанских историков.

Ключевые слова: Арцах, Азербайджан, резня, джамальский стиль, похвала, точка зрения, Шошва-гала, Крепость Шош, геноцид, Шахназар Б, национально-освободительная борьба, Каркар, карабахизация истории, стереотипы, мемуары.

*Ashot Harutyunyan,
head of Shushi history museum department*

TRENDS OF HISTORIOGRAPHY OF THE CITY OF SHUSHI

The development of nowadays history is a process of continuous improvement of historical theory and methodology exploration which requires analysis of contemporary scientific-methodological issues, the exploration of theoretical basis of future historic researches, new viewpoints and opinions of methodological basis. Addressing to current brief issues of history exploration methodology, we notice, that the issues of history-philosophical analysis of events and methods of researches and scientific-comparative studies serve as the topic of historians' discussion. Referring to these issues the world historical studies improvement is a strict necessity preceding from the level existing in Artsakh. In the issues of residence foundation of Shushi history pre-dominate antinational aspects often coinciding with the viewpoints of Azerbaijani history. In history that is controlled by stereotypes, new discoveries and aspects smooth a way with difficulties. The events that played a fatal role in Shushi between 1905-06 and 1918-1920 weren't given a proper worth from the position of the winning nation. We can often notice how politically not mature historians deny unconsciously Armenian Genocide on March 23, 1920 from the viewpoint of Sultanow, the executioner of the Armenians in Shushi as a result of "armenian rebellion".

The active participation of Shushi citizens in the struggle against fascism, especially during the Soviet period, needs to be highlighted. In several studies the description of Shushi liberation can be considered as a successful one, but unfortunately in Armenian historic textbooks it takes a minor place. Armenian historiography must have a permanent struggle with "trojan" and anti-scientific views of azerbaijani history.

Keywords: *digest, Artsakh, Azerbaijan, massacre, Jamalian style, praise, aspect, Shoushi ghala, Shosh fortress, genocide, Shahnazari II, national liberation struggle, Karkar, Karabakhisation of history, stereotype, memoirs.*

Պատմագրության հիմնախնդիրն, ըստ երևութին, յուրաքանչյուր ժողովրդի, իսկ հայ պատմագրության պարագայում, հայության ռազմաքաղաքական և կրթամշակութային նվաճումներն արժանվույնս ներկայացնելն է համաշխարհային պատմության համապատկերի վրա:

Շուշիի, որպես՝ Քուռի հովտի քոչվորների ասպատակությունները և նրանց դեպի մայր Հայաստանի խորքերը ներթափանցելը կասեցնող ամբողջի, ինչպես նաև արևելահայության կրթամշակութային կենտրոնի, հարուստ անցյալը հայոց պատմության անբաժանելի մասն է:

Շուշիի պատմության վերաբերյալ ստեղծվել է բազմապիսի գրականություն: Բերդաքաղաքի վերաբերյալ ուշագրավ նյութեր կան մի շարք արևիվային փաստաթղթերի և վիճակագրական նյութերի ժողովածուներում, որոնցից ուշագրավ է ՀՀ գիտությունների ակադեմիայի

հրատակարարակա՞ծ հավաքածուն¹: Այն արտացոլում է 1918-1923 թթ. էական հիմնահարցերը և ժամանակագրական կարգով լայն հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրողներին անհերքելի փաստերի հիման վրա ստանալու ժամանակի ռազմաքաղաքական իրավիճակի մասին օբյեկտիվ պատկերացում և կատարելու ինքնուրույն դատողություններ:

Ուշագրավ է ՀՀ Պատմության արխիվի հրատարակած Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920թթ. հայերի կոտորածների մասին վկայող փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն²: Այն պատկերացում է տալիս Հայաստանի առաջին հանրապետության տարածքում ադրբեջանցիների նախնիների կողմից բարձրացված խռովությունների, Արցախի այն ժամանակվա իշխանությունների անվճռական գործողությունների, հայ հասարակական կազմակերպությունների կողմից թուրք հարևանների հետ խաղաղ ապրելու կոչերի, այսպես կոչված Ադրբեջանի կողմից չհայտարարված պատերազմի և Արցախի բնակավայրերում հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներով տարածաշրջանի ազգագրական վիճակը հոգուտ ադրբեջանցիների թեքելու ու հայերին իրենց իսկ բնօրրանում փախստական դարձնելու քաղաքականության մասին:

Փաստաթղթերի ու նյութերի մեկ այլ արժեքավոր ժողովածու³ պարունակում է նաև 1920թ. մարտի 23-ի եղեռնի մասին ժամանակակիցների անմիջական վկայությունները, որոնք լույս են սփռում Շուշիի պատմության խեղաթյուրված հատվածների վրա:

19-րդ դարից սկսած պատմագրությունը միտված է հիմնականում կրկնելու Ղարաբաղի խաների գրագիր, Միրզա Ջամալ Ջավանշիրի անհիմն պնդումը, թե իբր Շուշիի սարավանդը անբնակ է եղել և բերդը հիմնադրել է «հնում Թուրքեստանից Դիզակ տեղափոխված սարջալու օյմակի Բահմանլի ցեղի ներկայացուցիչ Փանահ Ալին... 1745թ. Ադիլ շահից խանի տիրոջ ստացած(») Փանահի հետ դաշնակցում է Վարանդայի մելիք Շահնազար բեկը, որի խորհրդով էլ կառուցվել(») է Շուշի բերդը... 1754թ. բերդի տարածքում բնակություն են հաստատում Շահբուլաղի և Վարանդայի գյուղերի բնակիչները, ռայաթները, բեկերն ու մելիքները: Մինչ այդ տարածքը ամայի էր և եղել է Շուշի գյուղի արոտատեղին...»⁴:

Ս. Ջամալի հորինած հեքիաթը հիմք է դարձել հետագա պատմագիրների համար: Միրզա Ադիգոզալ Բեկի գիրքը փաստորեն Ս. Ջամալի պատմության վերարտադրությունն է և Փանահ խանի գովերգությունը⁵:

Աբբաս Ղուլի Աղա Բաքիխանովի գրքում խոսվում է Քյուրակ գետի պայմանագրի, Իբրահիմ խանի սպանության մասին և այլ դեպքերի մասին, որոնք պատմական համապատկեր են կազմում Շուշիի պատմության համար⁶:

Ռ. Հ. Տեր-Գասպարյանը Բերդաքաղաքի հիմնադրման հարցում մնալով Ս. Ջամալի դիրքորոշման ազդեցության տակ, այնուամենայնիվ, անգնահատելի վիճակագրական և աշխարհագրական տվյալներ է հաղորդում Շուշիի մասին⁷: Ներկայացնելով Արցախի հինգ մելիքությունների պատմությունը՝ Բաֆֆին նպատակ է ունեցել հերքելու Ս. Ջամալի տեսությունը Շուշիի տարածքի անբնակ լինելու մասին⁸: Բաֆֆին օտարի տիրապետությունից ազատվելու միջոց է համարել հայոց բարձր մշակույթով նրան ձուլելու քաղաքականությունը: Սակայն հեղինակը ամբողջովին չի կարողացել ձերբազատվել Ս. Ջամալի ազդեցությունից:

Մի շարք այլ հրապարակումներում և հանրագիտարաններում Փանահը սխալմամբ, ուղղակի կամ անուղղակի համարվել է Շուշիի բերդի հիմնադիր⁹:

¹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов. Отв. ред. В. А. Микаелян, сост. Акопян В. А., Баликян О. С., Вирабян А. С., Микаелян В. А., Эволян В. С., Ереван, Изд. АН Армении, 1992:

² Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում. 1918-1920 թթ.: Պատաս. խմբ.՝ Վիրաբյան Ա., կազմ.՝ Միրզոյան Ս., Ղազիյան Ա., Երևան, ՀՀ պատմութ. արխիվ, 2003:

³ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ: Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը/1813-1933/, կազմ. և առաջ. գրեց Սանդրո Բեհրուդեանը, Երևան, «Ոսկան Երևանցի», 2001:

⁴ Мирза Джамал Джаваншир Карабахский, История Карабаха. Баку, 1959, с. 73:

⁵ Мирза Адигезал – Бек Карабахский, История Карабаха. Баку, 1950:

⁶ Аббас-Кули Ага Бакиханов, Гюлистан-Ирам. Баку, 1926:

⁷ Տեր-Գասպարյան Ռ. Հ., Շուշի քաղաքը, Երևան, 1993:

⁸ Բաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները. (1600—1827), Երկերի ժողովածու, հ. 10, Եր., 1964:

⁹ Ի Յակոբ սարկավազ Պողոսեան Ջավարեանց, Պատմութիւն գաւառիւն Արցախա, Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. հմ. 2734, էջ 19, Большая советская энциклопедия, т. 48, Москва 1957, стр. 241,

Միրզա Ջամալի շրջանառվող տեսության դեմ, թերևս առաջինը, ծառս է եղել Լեոն: Շուշվա դալայի 1752-74 թթ. հիմնադրման վկայության մասին նա նշել է, որ «անհավանական է թվում, թե բերդի տեղն ամայի ու անբնակ է եղել մինչև Փանահ խանի երևան գալը: Ինչպես գիտենք, այս կողմերում էր գտնվում հայոց Փոքր Սղնախը, և հայ զինվորությունն, անշուշտ, չէր կարող անուշադիր թողնել այդ ամուր բարձրությունը... Շուշու անհարկու ամրությունների գլխից... բացվում էին տիրապետական անհուն հորիզոններ...»¹:

ՀՄ հանրագիտարանի այն թյուր կարծիքը, թե իբր Շուշին միջնադարի Շիկաքար (Քարագլուխ) բնակավայրն է, տեղ է գտել նաև այլ հրատարակություններում²:

Խորհրդային «ինտերնացիոնալիստական» պատմագրությունը ոչ միայն կասկածի տակ չի դրել Շուշին իբր Փանահ խանի կողմից հիմնադրված լինելու տարբերակը, այլև հպանցիկ է մոտեցել 1920թ. մարտի 23-ին քաղաքի իրական տերերի՝ հայերի նկատմամբ հիմնականում ադրբեջանաթուրքական զորքերի իրականացրած ցեղասպանությանը: ՀՄ հանրագիտարանում տպագրված հոդվածում պատմաբան Բ. Ուլուբաբյանը ժխտել է Մ. Ջամալի վարկածը և նշել է, որ «Շուշին հնագույն ժամանակներում Վարանդա գավառի հայ բնակիչների համար ծառայել է իբրև պաշտպանական ամրություն...XVIII դ. սկզբին Շուշի բերդը եղել է թվով գերակշիռ թուրքական զորքերի դեմ հայոց ազատագրական մարտերի կենտրոն ... 1750-թթ. ...Շահնագար Բ... դաշնակցել է ...Փանահ խանի հետ և նրան տրամադրել Շուշի բերդը»³: Սակայն, նկարագրելով արաբ նվաճողների դեմ IX դ. Սահլ Սմբատյանի մղած պայքարը՝ նա շփոթել է Ասկերանի շրջանի Շիկաքար-Քարագլուխ (Արավուս) բնակավայրը Շուշիի հետ: Նույն սխալը կրկնվել է «Շուշի. մշակութային կյանքի մեկ դարը, 1820-1920» բուկլետում:

Մանվել Սարգսյանն իր արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ⁴ վերհանել է Շուշիի մշակութապատմական ժառանգությունը, հրապարակելով ընթերցողների լայն շրջանակին անհայտ լուսանկարներ և հատակագծեր: Հեղինակը շրջանառության մեջ է մտցրել «Շուշի ամրություն», «Շուշվա դալա» և «Քար» անվանումները և նշել է Մատենադարանում պահվող և 1428թ. թվագրված հմ. 8211 ձեռագրի մասին, որը մինչ այդ հրապարակել էր Լ. Խաչիկյանը⁵: Մ. Սարգսյանը Փանահ խանի Շուշի տղնախ մտնելը համարում է հայ մելիքների երկպառակության հետևանք՝ չվերհանելով դրանց դրդապատճառները: Նույնը կարելի է ասել նաև Շ. Սկրտչյանի մասին⁶:

Պատմաբան Մլավա Սարգսյանն իր աշխատության մեջ⁷, անդրադառնալով Պավել Չոբանյանի հոդվածին⁸, մեղադրում է նրան Շուշին XVIII դարից ավելի վաղ չգնահատելու մեջ և այն թյուր կարծիքն է հայտնում, թե բնակավայրը միջնադարում կրել է Կարկառ և Կալադարա անվանումները: Յուր ժամանակին Բ. Ուլուբաբյանն իր աշխատության մեջ⁹ Կարկառը տեղադրել էր համանուն գետի ստորին ավազանում: Բայց Մ. Սարգսյանը «Շուշիից բացի այլ բերդ չի գտնում գետի հովտում»: Արդեն առիթ ունեցել ենք ցույց տալու, որ այդ պնդումն անհիմն է, իսկ ամբողջ առաջարկել ենք տեղադրել Կարկառ գետի ստորին հովտում՝ Գալաթափե տեղավայրում¹⁰: Ինչ

Советский энциклопедический словарь, Москва, 1983, стр. 1521, Հայկական սովետական հանրագիտարան, , հատոր 8, Երևան, ՀՄՀ հրատ., 1982, էջ 599:

¹ Լեո, Երկերի Ժողովածու, երրորդ հատոր, Երևան, 1973, էջ 267, Լեո, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 60:

² Տես օրինակ՝ Հայկական հարց. Հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 367:

³ Տես ՀՄՀ, հ.8, էջ 599:

⁴ Саркисян М., Из истории градостроительства Шуши, Ереван, 1996:

⁵ Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության; Գիրք 6. Կազմ.՝ Լ.Ս. Խաչիկյան: ՀՄՄՌ ԳԱ Պատմ. ին-տ., Երևան, ՀՄՄՌ ԳԱ հրատ., 1955, էջ 384-385:

⁶ Սկրտչյան Շ., Լեոնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985, Мкртчян Ш., Давтян Ш., Шуши. город трагической судьбы. Ереван, 1997:

⁷ Սարգսյան Մ., Խաչենի ամրոցները, Ստեփանակերտ, 2002:

⁸ Чобанян П. А., О некоторых вопросах истории Арцаха (XIII-XIX вв.), Историко-филологический журнал, ном. 3, 2002, 145-160:

⁹ Ուլուբաբյան Բ. Ա., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975,

¹⁰ Հարությունյան Ա., Շուշիի պատմության մի քանի հարցեր, «Կաճառ» (ԿԳԿ-ի տարեգիրք): Գիրք 3(35-46), 2009, Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատարակչություն, 2014, էջ 37-73, Հարությունյան Ա., Դիտարկումներ Կարկառ քաղաքի առեղծվածի մասին, «Կաճառ» (ԿԳԿ-ի տարեգիրք): Գիրք 7(83-84), 2013, Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատարակչություն, 2015, էջ 172-192:

վերաբերում է XVIII դ. Կալադարասիին, ապա պետք է նկատել, որ ողջ խորհրդային շրջանում այդպես է անվանվել Շուշիի շրջանի Բերդաձոր գյուղախումբը:

Պատմության դարաբաղայնացման ուղղության ջատագով Խ. Խալիլովը¹, Շուշին համարելով դեպի Իրան տանող ուղիների դարապաս, մեղադրել է Ֆիցիանովին Ղարաբաղում հայեր «վերաբնակեցնելու» համար²:

Բարվում խորհրդային տարիներին հրատարակված կոլեկտիվ մենագրության մեջ³ նշվել է Շուշին Փանահի կողմից հիջրայի 1167թ. (1753-54թթ.) հիմնադրված լինելու մասին: Գրքի հեղինակային խումբը սխալմամբ նշել է, որ այդ ժամանակներում միջնաբերդերի կառուցման տարածված տեխնիկան յուրահատուկ չի եղել Շուշիին: Նշենք, որ «խանական» (*) պալատների համալիր ներկայացվողը հենց Շուշիի միջնաբերդն է՝ դեպի Ջրաբերդոց (Լեմսի) ձորը տանող գաղտնուղով:

Թ. Քյոչարլին իր գրքում⁴ նշել է, որ Ղարաբաղի մելիքները ցանկացել են ընդհանուր ղեկավար ընտրել և այդ հողի վրա Մելիք Շահնագարը սպանել է իր քեռուն՝ Մելիք Հասանին ...: Միայն այս աղավաղումը բավական է, որպեսզի ուսումնասիրողները այդ գրքին հղում կատարելիս շրջահայաց լինեն:

Շուշիի 1918-1920թթ. պատմության ուսումնասիրման համար պատմագիտական մեծ արժեք ունի Եղիշե Իշխանյանի հուշագրությունը⁵: Այն պարունակում է փաստեր գորավար Անդրանիկի Արցախյան արշավանքի, թուրքական օկուպացիոն գործերի Շուշի մտնելու և ինքնավար Ղարաբաղի կառավարության գործունեության մասին:

Հարություն Թումյանի հուշագրության⁶ մեջ Շուշի թուրքական գործերի մուտքի նկարագրությունից հետո, ակնարկ կա դրանք ջարդելու հնարավորության մասին: Սակայն Թումյանը խուսափել է 1920 թ. մարտյան դեպքերի վերլուծությունից:

Շուշիի ժողովրդագրության և ազգագրության վերաբերյալ ուշագրավ տվյալներ է հաղորդում Աբրամ Կիսիբեկյանը⁷: Սակայն հեղինակը երբեմն թույլ է տալիս շեղումներ, իսկ դեպքերի նկարագրման ժամանակ չափազանցություններ:

Շուշիի 1918-20թթ. պատմությանն անդրադարձած ուսումնասիրությունների մի մասը պատմագեղարվեստական ակնարկների բնույթ է կրում⁸ և կարող է օգտակար լինել որոշ հարցերի լուսաբանման համար:

Բունյաթովյան դպրոցի ներկայացուցիչ Ֆիրուզին Շուշինսիկու գրքի⁹ հիմքում ընկած էր շուշեցի ուսուցիչ Ջավադ Համբարձումյանի ձեռագիրը, որը Ֆիրուզինը խաբեությամբ վերցրել էր նրանից և տպագրել հեղինակային իրավունքի բացահայտ ոտնահարմամբ և մեծամասամբ՝ նենգափոխումներով...

Մեկ այլ աղբյուրն է կեղծարարի՝ Չ. Ղաջարի գրքում¹⁰ լիովին պահպանվել է բունյաթովյան դպրոցի ավանդական ուղեգիծը, մոլորեցնող նոր աճպարարություններով պարուրվել Շուշիի պատմությունը:

Շուշիի պատմության համար աղբյուրագիտական նշանակություն ունի Հրաչիկ Հարությունյանի գիրքը¹¹: Այնտեղ Շուշիի անցյալն ուսումնասիրողների համար հետաքրքրություն կարող են ներկայացնել 17-18-րդ դդ. գերեզմանոցների սխեմատիկ քարտեզները և տապանաքարերի վիմագրերը:

¹ Халилов Х., Из этнической истории Карабаха

² <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/azerpeople/ap003.htm> (վերջին դիտում 16.05.2017 թ.):

³ Генеральный план и проект детальной планировки города-курорта Шуша, Баку, 1974-1976:

⁴ К истории карабахского вопроса (вымыслы и действительность).-

⁵ Իշխանեան Եղիշե, Լեռնային Ղարաբաղ (1917-1920), Երևան, 1999:

⁶ Թումյան Հարություն, Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917-1920թթ. (պատմական ակնարկ),

⁷ Կիսիբեկյան Աբրահամ, Հուշերում, հ 1, Երևան, 2001:

⁸ Мелик-Шахназаров З., Записки карабахского солдата (воспоминания участника событий 1918-1920 гг. в Нагорном Карабахе), Москва, 1995, Мелик-Шахназаров А., Нагорный Карабах: факты против лжи, Москва, 2009, Կարապետյան Բակուր, Շուշի բերդաքաղաքը (պատմությունը մինչև 1920թ), Երևան, 2000, Խանգաղյան Ս., Շուշի, Երևան, 1991, Խանգաղյան Ս., Հայրենապատում. 1920-1985, Գիրք Դ, Երևան, 1989 և այլն:

⁹ Шушински Фридуни, Шуша, Баку, 1968:

¹⁰ Каджар Чингиз, Старая Шуша, Редактор: Фарида Мамедова, Баку, Шарг-Гарб, 2007:

¹¹ Арутюнян Г., Шуши: нововыявленные исторические надписи, Степанакерт, 2008:

Երիտասարդ ուսումնասիրող Ն. Բաղդասարյանը¹ արդարացիորեն պաշտպանում է Շուշիի 55 օրյա պաշտպանության տեսակետը: Նա քննության առարկա է դարձնում Շուշիի, որպես՝ առևտրական կապիտալի ձևավորման կենտրոնի հարցը:

Արցախի ազատագրական պայքարին նվիրված հանրագիտարանը², Շուշիի պատմությանը նվիրված ակնարկում տեղադրել է հնագիտական հետազոտությունների արդյունքները: Պետք է նշել, որ խնդրո առարկա ակնարկը գերծ չէ ավանդական սխալներից և միջնադարի հատվածում ունի արտատպումներ ՀՄ հանրագիտարանից:

Շուշիի ազատագրման պատմությունը գիտականորեն լուսաբանել է պատմաբան Մ. Ա. Հարությունյանը³:

Ուշագրավ է Հ. Վարդումյանի գրքույկը⁴: Սակայն Շուշիի պատմական ակնարկում հեղինակը թույլ է տալիս լուրջ սայթաքումներ:

Հրանտ Աբրահամյանի «Մարտնչող Արցախը (1917-2000)» հատորյակներում, որոնք, ըստ երևույթին, նախկին աշխատությունների ընդհանրացումն են, տեղեկություններ կան նաև Շուշիի մասին: Քաղաքական տեսանկյունից եռահատորյակը ձեռքագատված չէ խորհրդային պատմագրության ավանդույթներից և ընթերցողներին օգտակար կարող է լինել ներկայացված փաստագրական նյութերի տեսանկյունից:

Շուշիի հայ բնակչության նկատմամբ ադրբեջանական գաղութատերերի ռասայական խտրականության մասին ուշագրավ տեղեկություններ է տալիս համապատասխան փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուն⁵:

Շուշիի պատմության ամենատարբեր տեսանկյունները և հիմնահարցերը հատուկ ուսումնասիրության նյութ է դարձրել Շուշիում ստեղծված «Կաճառ» գիտական կենտրոնը՝ նախաձեռնելով երկու միջազգային գիտաժողով⁶, «կլոր սեղաններ», գիտական սեմինարներ ու քննարկումներ, որոնք նպատակաուղղված էին ուրվագծելու արդի պատմագրության թեմատիկ-առարկայական ու մեթոդոլոգիական առաջնահերթությունները խնդրո առարկա ոլորտում:

Նկատի ունենալով բերդաքաղաքի մշակութային հարուստ անցյալը և Արցախի Հանրապետության միջազգային ճանաչման համատեքստում այն ավելի ներկայանալի ու հրապուրիչ դարձնելու հրամայականը կարծում ենք, որ Շուշիի պատմագրության ուսումնասիրման հատուկ ուղղություն պիտի դառնա «Արցախյան մշակույթը», որը զգալիորեն հարստացել է հենց Շուշի քաղաքում, որպես 19-20-րդ դդ. Այսրկովկասի սահմաններում քաղաքակրթության զարգացման նոր ցուցանիշ և որի ոչնչացմամբ ադրբեջանա-թուրքական զավթիչները ծանր հարված են հասցրել թե՛ հայ, և թե՛ համաշխարհային քաղաքակրթությանը:

¹ Բաղդասարյան Ն., Վարչաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կացությունը Ղարաբաղում 1813-1867 թթ., Երևան, «Անտարես», 2015:

² Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994, Երևան, 2004:

³ Հարությունյան Մ. Ա., Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000 Նույնի, Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին. 1991-1994 թթ.- «Կաճառ» (ԿԳԿ-ի տարեգիրք): Գիրք 5(59-70), 2011, Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատարակչություն, 2015, էջ 62-84, Նույնի, Ոգու և զենքի փառավոր հաղթանակը.- «Հայկական բանակ», հմ. 1-2, 2002, էջ 73-86, Նույնի, Համազգային իդձի իրականացումը (Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձի առթիվ).- «Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարանի «Լրատու» (Գիտական հոդվածների ժողովածու), հմ. 1, Ստ., 2007, էջ 72-84 և այլն:

⁴ Վարդումյան Հ., Շուշիի ազատագրումը, խմբ.՝ Գագիկ Մախսուդյան, Երևան, Տոներ, 2007:

⁵ Факты о политике этнической чистки и государственного террора в отношении армян, проводимой властями Азербайджанской ССР в конце 80-х – начале 90-х годов XX века. Свидетельства очевидцев о преступлениях, совершенных азербайджанцами в отношении мирного армянского населения г. Шуши (документы и материалы).- Состав., отв. ред., авт. вступ. статьи: М. А. Арутюнян, «Կաճառ» (ԿԳԿ-ի տարեգիրք): Գիրք 2(23-34), 2008, Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատարակչություն, 2014:

⁶ «Կաճառ» (ԿԳԿ-ի տարեգիրք): Գիրք 4(47-58), Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը և էթնիկական զտումների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ, Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատարակչություն, 2010, «Կաճառ» (ԿԳԿ-ի տարեգիրք): Գիրք 6(71-82), 2012, Շուշի՝ հայկական մշակույթի օջախ (Հայկական գրատպության 500-ամյակին նվիրված միջազգային գիտական կոնֆերանսի զեկուցումներ), Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատարակչություն, 2014: Նշված միջոցառումների և Շուշիի պատմության վերաբերյալ գիտական հոդվածների ու աղբյուրագիտական նշանակություն ունեցող այլ հրապարակումների կարելի է ծանոթանալ «Կաճառ» տարեգրքի մյուս հատորներում: